

УДК 351.745.7 : 343.98

Карпіка С. М., здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування НАВС

Історико-правові передумови становлення інституту оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві України

В даній статті розглядається актуальне питання, щодо історико-правових передумов становлення інституту оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві України. Зроблені ґрунтовні висновки та пропозиції, щодо розглядаємої тематики.

Ключові слова: кримінальне судочинство, оперативні підрозділи, суспільні відносини, боротьба зі злочинністю.

В данной статье рассматривается актуальный вопрос, по историко-правовых предпосылок становления института оперативных подразделений в уголовном судопроизводстве Украины. Сделанные основательные выводы и предложения по рассматриваемой тематике.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, оперативные подразделения, общественные отношения.

This paper deals with contemporary issues concerning historical and legal preconditions for establishing the institute operational units in criminal proceedings Ukraine. Made solid conclusions and proposals regarding rozhyadayemoyi topics.

Keywords: criminal justice, operational units, public relations.

Постановка проблеми статті. Однією з основоположних функцій держави є забезпечення її існування шляхом дотримання встановленого та/або санкціонованого нею ж порядку суспільних відносин. Цьому завданню підпорядковані державний механізм та система права. Важливим чинником такого забезпечення була та залишається ефективна боротьба зі злочинністю [1]. Необхідна умова боротьби держави зі злочинністю полягає у здійсненні слідчих (розшукових) дій, що потребують формування спеціального апарату — оперативних підрозділів [2, с. 107]. Виокремлення правових норм, що регулюють діяльність оперативних підрозділів, у самостійний правовий інститут прямо пов'язане зі специфічністю такої діяльності та з її особливою важливістю для держави, що полягає у виявленні, фіксації та попередженні протиправної діяльності окремих осіб чи груп з метою припинення чи недопущення ними правопорушень, досягнення завдань кримінального судочинства, убезпечення громадянина, суспільства і держави.

Втім, деякі аспекти функціонування відповідного правового інституту мали місце на всіх історичних етапах становлення та розвитку суспільства, державності та правової системи. Потреба протистояти злочинному середовищу обумовлює соціальну необхідність, корисність і моральність цього напрямку роботи та його правового регулювання й у наш час.

Разом з тим, питання становлення та розвитку конкретного правового інституту потребують зосередження значної уваги серед науковців. Зокрема, дослідження передумов виникнення правового інституту оперативних підрозділів дає змогу визначити його місце серед інших ланок механізму держави, правові аспекти його діяльності на конкретних історичних етапах. Таке дослідження вирізняється своєю **актуальністю**, адже воно здатне сприяти вдосконаленню норм правового інституту

оперативних підрозділів, виявити нові зв'язки та процеси даного правового інституту з іншими, виробити наукові позиції з приводу аналізу діяльності оперативних підрозділів, творчо та критично оцінювати досвід минулих поколінь, здобутий під час здійснення слідчих (розшукових) дій уповноваженими на те державою органами та посадовими особами, попередити потенційні недоліки та уникнути похибок у правовому регулюванні діяльності оперативних підрозділів у майбутньому.

Мета публікації. Мета даної статті полягає у виявленні конкретних історико-правових передумов становлення правового інституту оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві України.

Стан наукового дослідження. Доктринальні джерела теми даної наукової розвідки охоплюють широкий спектр здобутків науковців з різних галузей права, зокрема з історії держави і права України, теорії держави і права, кримінального процесуального права, криміналістики, організації судових та правоохоронних органів та з ряду інших. Суттєвими для розкриття теми нашої статті є праці В.М. Іванова, В.М. Калашнікова, П.П. Захарченка, Н.М. Крестовської, О.Ф. Скакун, В.Ю. Шепітько та ряду інших. Поодинокі виключення становлять праці, які присвячені ґрунтовному дослідженню оперативно-розшукової діяльності, серед яких слід згадати прізвища О.М. Бандурки, Є.М. Моїсеєва, О.М. Джужу, Д.Й. Никифорчука. З огляду на це, досягнення мети даної статті потребує синтезування розшарованих складових відповідного правового інституту та формування його цілісного вигляду.

Вказаними дослідниками викладені цінні рекомендації та науково аргументовані пропозиції з наступного удосконалення інституту оперативних підрозділів. Проте, комплексне системне дослідження генези даного правового явища на вітчизняних теренах, яке б охоплювало ґрунтовний аналіз теорії та правових норм у історичному ракурсі, до цього часу не проводилось. Відповідно одним із завдань цієї статті і є усунення такої прогалини у юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб вести мову про передумови становлення конкретного інституту права слід спершу розтлумачити цю дефініцію. Відповідний термін характеризується певною однозначністю у тлумаченні та означає впорядковану сукупність правових норм, яка регулює певний вид (групу) суспільних відносин [3, с. 23; 4, с. 248]. Найчастіше серед його ознак виділяють однорідність соціального змісту, юридичну єдність правових норм, нормативну відособленість та повноту регульованих відносин.

Ми розглядаємо історію інституту оперативних підрозділів у нерозривному зв'язку з історією становлення та розвитку української державності, що є предметом дослідження науковців у сфері історії держави та права України [5, с. 20]. Відповідно до цього, основні періоди розвитку інституту оперативних підрозділів, головним чином, співпадають з етапами формування вітчизняної державності. Наша увага буде звернута на період початку державно-правового розвитку на теренах України (середина I тис. до н.е. — середина I тис. н.е.) та період давньоруської держави й права (VI — середина XIV ст.), оскільки, на нашу думку, саме в ці періоди були закладені передумови становлення інституту оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві України.

У стародавньому світі здійснення особою правопорушень спричинило поширення загальносуспільної тенденції стосовно запровадження спеціальних правил і методів щодо розкриття, розслідування злочинів та встановлення особи злочинців [6, с. 25]. Для здійснення таких функцій призначались певні чиновники, які повинні були розкри-

вати окремі види злочинів, встановлювати істину.

Не стали виключенням з цього правила і вітчизняні терени, де одним з перших паростків державності історико-правова наука традиційно вважає Скіфію [7, с. 14]. Вся повнота влади зосереджувалась в руках верховного царя, якому підкорялись інші представники царської династії, що керували округами Скіфії – номами. Виходячи з цього, звичаї та вказівки царя були основним, хоча й розрізненим, джерелом оперативної діяльності, яка на даному етапі часто виявлялась у здійсненні розшукових заходів з метою отримання інформації про політичний та військовий стан сусідніх держав, про династичні шлюби, про умови торгівлі, про настрої населення. Така діяльність здійснювалась спеціальними агентами, що володіли уміннями, навичками та знаннями, необхідними для вирішення конкретного завдання розшукової діяльності.

Кримінальне процесуальне право Скіфії перебувало у початковому стані. Найнебезпечнішими злочинами вважались злочини проти царської влади та її представників, а саме: злочини проти царя, замах на життя можновладця, непокоря царському наказові та ряд інших. Саме щодо таких найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес, що часто керувався тактикою та методами, пов'язаними з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням засуджених [8, с. 12]. Суть розшукового або слідчого процесу полягає в тому, що виявлення факту вчинення злочину, порушення справи, встановлення особи винного, дослідження обставин вчинення злочину, збирання доказів, забезпечення участі у судовому розгляді винного, потерпілого і свідків, захист потерпілого та доведення вини злочинця, визначення міри і ступеню покарання та виконання рішення покладалось на відповідний орган із судовими повноваженнями. Щодо інших злочинів, розпорядчу, оперативну та судову функцію здійснювала скіфська община.

Початок державно-правового розвитку на теренах України має своїм предметом розгляду також поліси грецьких колоністів, для яких характерний більш стратифікований характер органів, що здійснювали слідчу (розшукову) діяльність. Правова система грецьких міст Причорномор'я, головним чином відтворювала правову систему Афіньської республіки, проте мав місце вплив звичаїв та традицій сусідніх племен. Так, народні збори були уповноважені на розгляд справ про повалення демократії, змови, злочинні співтовариства, умисні здавання міста, війська, флоту; геліея була апеляційною інстанцією та в той же час здійснювала розгляд справ про найважливіші державні та посадові злочини; на ареопаг були покладені обов'язки із вирішення справ про умисні вбивства, отруєння, підпали [9, с. 37].

Окрім цього, для проведення розшукових дій щодо встановлення обставин вчиненого злочину, місцезнаходження обвинуваченого призначалися спеціальні посадові особи, які наділялися відповідними повноваженнями і мали певні обов'язки. Розшукові функції здійснювали як чиновники, що перебували на державній службі, так і окремі громадяни, які робили це, керуючись патріотичними і моральними почуттями, чи своїми цілями, або за винагороду. У грецьких колоніях Північного Причорномор'я такі функції виконували наглядачі за дотриманням правил торгівлі, збирачі податків, митники, міська варта, наглядачі за публічними жінками. Діяльність таких чиновників була відкритою, офіційною, проте вони збирали і конфіденційну, таємну інформацію про поведінку осіб, за якими вони здійснювали нагляд, та події, які відбувалися на обслуговуваній ними території.

Однією з найбільших держав Північного Причорномор'я було Боспорське царство,

що утворилось як союз грецьких держав-полісів та підпало під владу Римської імперії та згодом повністю перетворилось на монархію. Збереглося небагато відомостей про правову систему Боспорського царства. Науковці сходяться до висновку, що судочинство здійснювалось царем з його приближеними, які знали у судових справах, а також місцевими правителями. Також вони зазначають про наявність слідчих й інших процесуальних дій у карних справах у Боспорському царстві [10].

Наступний період нашого дослідження охоплює давньоруську державу і право, оскільки саме тоді виникла давньоруська правова система та встановила новий етап становлення інституту оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві. Зі зміцненням княжої влади обов'язок розшукових і слідчих функцій поступово переходив від приватних осіб до органів загального управління або військових формувань та окремих посадових осіб.

У цей період, а саме за часів князювання Рюриків, відбувається перша вітчизняна правова регламентація оперативної діяльності. Джерелом такої регламентації слугує «Руська правда», яка була князівським судбником, що уособлював собою звід правових норм Київської Русі та регламентував внутрішньодержавні феодальні відносини [11, с. 28].

Із змісту положень «Руської правди» стає зрозумілим, що у Київській Русі панував обвинувально-змагальний процес. Він характеризувався тим, що слідчі (розшукові) дії здійснювались у справах політичного характеру — князівською владою на чолі з князем, у карних справах — органами управління князівської влади та потерпілими, що самостійно займалися пошуком винних. Князями та їхніми прибічниками самостійно здійснювалось розслідування злочинів та судовий розгляд справ. Елементи розшукового процесу використовували також церковники під час розгляду справ про злочини проти релігії та церкви [12, с. 526].

Як ми бачимо, на початковій стадії розвитку державності в Україні-Русі спеціального поліцейського апарату не було. Поліцейські функції здійснював князь і представники його адміністрації. Також частину поліцейських функцій та функцій оперативних підрозділів здійснювали дружинники. Виникнення громадського інституту дружинників належить до VI—VII ст. [13]. Останній був постійною організацією професійних воїнів, які були об'єднані внаслідок спільності військових і майнових інтересів та вірності своєму ватажку, а також фактично перебували над общиною. Дружинники виконували частину поліцейських, судових й адміністративних функцій, а очолював їх воевода. У XIII - XIV ст. організацією пошуку опікувалися князь та княжий двір, на місцях це були численні тіуни, які розглядали справи, пов'язані з посяганням на князівське майно та на княжих людей і багатіїв.

Певна роль у місцевому управлінні належала сільській общині, яку князівська адміністрація мобілізувала на збирання податків для виконання усім «миром» деяких поліцейських функцій (вилову збіглих холопів, розшук убивць, та ін.). Сільська територіальна община отримала назву — вервь. Вона була колективним власником неподільних земель, здійснювала реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів та їхньої власності у конфліктах з державним апаратом, феодалами й сусідніми общинами [14].

Військові посади тисяцьких, соцьких, десяцьких, що були підлеглі один одному за ієрархією, отримали кардинальну зміну повноважень. Така десяткова військова система управління переросла в систему феодальної адміністрації, а її суб'єкти

отримали урядові повноваження. Поступово тисяцькі, соцькі й десяцькі наділялися адміністративними функціями (підтримання та наведення порядку у місті, придушення опору місцевого населення, допомога збирачам данини), торговельно-поліцейськими функціями, а з розвитком великокнязівської юрисдикції — судово-адміністративними.

Місцева адміністрація князя мала у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал, на який вони спиралися під час виконання обов'язків з управління підвладною їм територією. Для ведення судових розглядів у незначних справах, виконання деяких поліцейських функцій у межах сільської общини обиралися старости. Вони підкорялися місцевій князівській адміністрації, найвищі посади в якій обіймали здебільшого бояри.

Цікавою була посада ябетника. Він був посадовою особою князя, першочергово здійснюючи його вказівки [15, с. 191]. Проте, в процесі посилення князівської влади ябетник почав виконувати допоміжні функції, що полягали у виявленні правопорушень та звітуванні про їх наявність князю.

Для правової системи Київської Русі характерною була надзвичайна активність позивача (заявника-потерпілого) по справі у відновленні, захисті свого права та покарання винного. Яскравим прикладом виявлення активності позивача була процедура розшуку злочинця. Це були «заклич», «звід» і «гоніння сліду» [16, с. 38]. Кожний з них мав свою процесуальну форму, власні цілком визначені задачі та коло суб'єктів, що залучаються до участі в розшукових діях.

«Заклич» полягав у об'яві на торгу про зникнення холопів та речей, що мали встановлені індивідуальні ознаки (кінь, зброя, одяг). Якщо протягом трьох днів після оголошення річ знаходили у кого-небудь, то він вважався відповідачем

«Звід» був одночасно одним із основних засобів розшуку грабіжника та засобом доведення його вини. Він являв собою процедуру розшукування особи, звинуваченої в крадіжці, шляхом «зводи» різних людей для виявлення походження майна, на яке претендує потерпілий. Покупець, який купив річ, що виявилася вкраденою, повинен був показати того, у кого він її купив, або присягти у своїй невинності. Завданням «зводу» був розшук злочинця, що давало можливість відновити порушене право позивача на володіння викраденою річчю.

«Гоніння сліду» згідно Руської Правди полягало у розшуку злочинця за його слідами чи за слідами зниклої речі. За відсутності оперативних підрозділів, «гоніння сліду» здійснювали потерпілі, їх родичі, члени общини та добровольці. Якщо сліди прямували до верви, вона повинна була видати злочинця або заплатити значний штраф. Якщо сліди прямували далі, то наступна община повинна була прийняти активну участь у «гонінні по сліду», інакше повинна була сплатити штраф та відшкодування збитків потерпілому.

Активність позивача продукувала до застосування приватної розшукової діяльності. Приватних сищиків зазвичай наймали люди середнього та вище достатку для пошуку осіб, підозрюваних у крадіжці, розбої, вбивстві, а також тих, хто переховувався від сплати боргів [17, с. 40]. Останнє стосувалось значною мірою київських лихварів, від яких переховувалися боржники. Розшук злочинців залежав від правової санкції, що передбачала покарання за злочин.

У подальшому система органів, що здійснювала оперативну діяльність розширюється. Це відбувається, оскільки ускладнюється процес суспільного життя:

загострюються класові суперечності, розвивається злочинність та удосконалюються методи вчинення та приховування правопорушень.

З ряду висновків, отриманих при аналізі перших двох періодів розвитку вітчизняної державності можна сформувати ряд спільних ознак інституту оперативних підрозділів, що перебував на етапі становлення, а саме:

- становлення інституту оперативних підрозділів перебувало у залежності від політичних, ідеологічних, правових та інших державних пріоритетів;

- державні пріоритети, у різні періоди історії, слугували основою формування кримінальної політики та стратегії кримінального судочинства, в інтересах яких могла відбуватись діяльність оперативних підрозділів.

- нормативно-правова регламентація слідчих (розшукових) дій мала персоналіфікований та розпорошений характер, а подекуди, не мала чітко визначених меж. Персональні вказівки правителя, що стосувались слідчих (розшукових) дій, могли розширити повноваження його підлеглому та, після виконання відповідного завдання, знову повернутись до першочергового вигляду;

- надзвичайна строкатість органів та посадових осіб, що здійснювали функції оперативних підрозділів, починаючи від верховного царя або князя та звершуючи служителами релігійних течій.

- більшість обов'язків, що наразі здійснюють оперативні підрозділи, на початку державно-правового розвитку на теренах України та давньоруської держави і права були невіддільні від адміністративно-управлінської діяльності, у лоні якої перебувало судочинство. Відповідні обов'язки, головним чином, були покладені на органи загального управління або на військові формування;

- надзвичайна активність позивача у захисті та відновленні своїх прав і відповідно у здійсненні слідчих (розшукових) дій.

Поряд із цим, помітним видається ряд факторів, що свідчать про передумови становлення правового інституту оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві України:

- особлива увага та здійснення слідчих (розшукових) заходів відбувається у кримінальних провадженнях, де об'єкт посягання пов'язаний з державною (царською) владою та особами, що належали до її апарату

- не дивлячись на відсутність відокремлених спеціалізованих оперативних підрозділів, органи та посадові особи, що здійснювали гласні і негласні пошукові, розвідувальні та контррозвідувальні заходи, повинні були володіти спеціальними знаннями та навичками;

- виникають специфічні форми та методи розшукової діяльності, прикладом яких є «заклич», «звід», «гоніння сліду»;

- здійснення розшукових дій приватними особами, які зарахунок цього заробляли собі на життя.

Грунтуючись на висновках, отриманих внаслідок проведеного дослідження, зазначимо що становлення інституту оперативних підрозділів в Україні пов'язується ще з найдавнішими рабовласницькими державницькими утвореннями у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Правова база відповідного інституту була закладена в Київській Русі, де у Руській Правді отримала свою першу нормативну фіксацію функція розслідування кримінальних правопорушень, а також коло осіб, що здійснювали розслідування злочинів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожевніков Г.К. Борьба зі злочинністю: проблеми визначення її ефективності / Г.К. Кожевніков // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Спецвипуск: До 10-річчя утворення Національного університету внутрішніх справ – Харків.: 2002. – С.149.
2. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина I / О.М. Бандурка. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. - 244 с.
3. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави / О.Ф. Скакун. – Київ: Правова єдність, 2009. – 656 с.
5. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. – К: КУП НАНУ, 2013. –892 с.
6. Шепітько В.Ю. Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. — 4-е вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 464 с.
7. Безклубий І.А. Історія українського права / І.А. Безклубий. – Київ: Грамота, 2010. — 336 с.
8. Калашнікова В.М. Історія держави і права України: навчальний посібник/ В.М.Калашніков, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков. – Дніпропетровськ, 2012. – 261 с.
9. Джужа О.М. Оперативно-розшукова діяльність: навч. посіб. / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, Д.Й. Никифорчук та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 310 с.
10. Заруба В.М. Історія держави і права України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-zaruba/osoblivosti-derzhavi-i-prava-bosporskogo-carstva>
11. Захарченко П.П. Історія держави та права України: навч. посіб. для дист. навч. / П.П. Захарченко. — К.: Університет „Україна”, 2005. — 208 с.
12. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. / С.В. Юшков – М., 1949. — 546 с.
13. Мельничук І.А. Князь і дружина Давньої Русі на етапі генези державності (кінець VI–IX ст.) / І.А. Мельничук // Гілея: науковий вісник. – 2012. – № 10 (65). – К.: ВІР УАН, 2012. – 640 с.
14. Бедрій М.М. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (IX – XII ст.) / М.М. Бедрій, І.Й. Бойко // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. юрид. – 2009. – Вип.49. – С.26–33.
15. Ключевский, В.О. Курс лекций по источниковедению; Терминология русской истории; История сословий в России / В.О. Ключевский // Сочинения: в 8 т. / В.О. Ключевский. – М.: Политиздат, 1956. - Т. 6: Специальные курсы / В.О. Ключевский. – М.: Издательство социально-экономической литературы [Соцэкгиз; Гос. социально-экономическое издательство]. – 1959. – 514 с.
16. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: навч. посібник з історії держави і права України / І.Я. Терлюк – Л., 2003. – 156 с.
17. Піджаренко А.М. Исторические аспекты уголовного и политического сыска / А.М. Піджаренко // Бюл. по обмену опытом работы МВД Украины. – 1994. – № 113/114. – С. 40.